

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

BORBÉLY SZILÁRD

Sekszpir kérdése

1.

Csokonai választása, amellyel Shakespeare-t tünteti ki a *Halotti Versek*¹ (a továbbiakban: HV) nyitó kérdésfeltevésében, meglepőnek tűnik. Még inkább meglepő lehetett ez 1804. április 15-én, vasárnap délután három óra tájt, amikor Bihar, Szabolcs és Szatmár megyék színe java gyűlt egybe Nagyvárad Olaszi nevű hóstátjának református templomában. Benne van ebben a gesztusban a tekintélyre való hivatkozás mozzanata, és a szellemi újdonságra, az irodalom új diskurzusára való rájátszás is. Ugyanakkor nem ez az egyetlen, az autoritás erejére történő hagyatkozás ebben a versben: ám olyan diskurzus jegyei tűnnek itt szembe, amely a tekintély nevére való hivatkozást továbbra is használja, de már nem a bizonyítás erejével alkalmazza. Ez a fajta kihagyásos argumentációs technika már az irodalmi diskurzus sajátossága, a nyitva hagyott kérdésekkel, a tovább gondolandó felvetésekkel. Közelebb áll a módszeres tudományok érveléséhez, ahol az individuális tudás tovább lendíti a felismeréseket, szemben a dogmák szerinti kollektív gondolkodással, mint amilyen például a teológiai vagy a korabeli iskolai filozófiai. Gyakran a *másik* szöveg autoritása kitágítja a *saját* szöveg hatókörét. Az irodalmi idézés kitágítja azt a kört, amelybe a szöveg

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 5. 1800–1805, s. a. r., a bevezető tanulmányt írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2002, 256–287, 948–997.

beleilleszkehdhet. Ezt pedig a mottó használatával, irodalmi allúzióval, más irodalmi művek bevonásával éri el. A szerzői szándék mintha arra irányulna, hogy ennek a visszaható mozgását hasznosítsa, vagyis hogy az irodalmi idézés technikája a szöveget, a HV szövegét az irodalmi írás diskurzusába illessze vissza, mindjárt a konvencionális megszólalás kiindulópontján, a halotti búcsúztató vers beszélői pozícióját a temető vagy – amint a konkrét szituáció esetében – a templomtérből a színház, a drámai szöveg területére.

2.

Akár programszerűnek is tekinthető, hogy Csokonai halotti búcsúztató versében valamely prefigurált, rögzített jelentésű és igazságigényű textus helyett az intertextualitás szabadabb, vagyis irodalminak nevezhető technikáját választja. Ezzel újító módon változtat a textus használatának konvencióján, amely ilyenkor a Bibliát helyezi előtérbe, vagy valamely kegyes frázist használ fel, de mindenképp épületes és jámbor szöveghez nyúl. Csokonai gesztusának megújító ereje azonban utólagos feltevésen nyugszik, mivel számunkra a szöveg már eleve a szerzői életmű része, és nem a halotti búcsúztatóversek műfaji áramlásának, annak a diskurzusnak, amely a kortárs hallgató vagy olvasó számára a nyilvános beszéd széles, arctalan sodrású folyamaként fogható fel. Csokonai gesztusa, amellyel megkísérli a HV által beleírni magát ebbe az anonim diskurzusba, a kalózkiadás² (a továbbiakban: kHV) tipográfiai üzenetei által visszapattannak, letöredeznek, a kHV felületét lecsiszolja a diskurzus mozgása. Osztoznia kell Rhédei Lajos versével,³ elmaradnak a szerző által bizonytalán tervezett megvilágosító erejű lábjegyzetek, az alcímek, az olvasót előzetesen az irodalmi olvasásra felkészítő előbeszéd. Vagyis kimarad Csokonai Vitéz Mihály, a poéta, a szöveg tagolása, önrételmező

² *Halotti Versek.* / Mellyeket / néhai méltóságos / Kohányi / Kátsándy Therezia / aszszony / császári és királyi / arany-kúltos / Kis Rhédei / Rhédei Lajos / Úr / Házastársának / Eltemetésekortartatott Tisztesség tételre / készítet és el is mondott / Csokonai Vitéz Mihály / Aprilis 15-dik Napján. 1804. / NAGY-VÁRADONN, / Máramarossi Gottláb Antal' betűivel.

³ Rhédei Lajosnak a feleségét búcsúztató verse a nyomtatvány nyitó darabjaként Csokonai munkája előtt foglal helyet. Lásd újraközölve CSOKONAI 2002, 995–996.

alcímei, a kHV a közléskor csupán a halotti búcsúztató versek ismert szöveg hagyományának funkcionális mozzanataira szorítkozik.

3.

A kalózkiadás szövege ennek a diskurzusnak a szabályozó erejét mutatja, ami miatt Csokonai szerzői önérzetében érzi magát sértve. Azonban mivel csak a hónapokkal a solennitás után kiadásra előkészített szerzői változatról rendelkezünk kézirattal, ezért az első változat és a kalózkiadás közötti különbségeket illetően nem mondható semmi biztos. Noha figyelemre méltó eltérés, hogy a kHV – talán a szöveg hely kevésbé ismert volta miatt⁴ – még informál a szerzőség tekintetében, a véglegesített változat már ezt nem tartja szükségesnek:

*Lenni vagy nem lenni? Kérdések kérdése,
A' melynek Sekszpirral nehéz meg fejtése. (kHV)*

*Lenni? vagy nem lenni? – kérdések kérdése!
Mellynek, nehéz, kétes, szép, a' megfejtése. (HV)*

A Shakespeare-parafrázis felhasználásával kapcsolatban az a kérdés tehető fel, hogy milyen lehetséges értelem kontextusában jelenhetett meg Csokonai számára, milyen ideológiát idéz fel ez az intertextus a kHV és a HV felütésében. Valóban lerombolja-e azokat az előzetes elvárásokat, amelyeket ezen a helyen, a vers nyitó pozíciójában megtehet? Van-e benne valamilyen felforgató jelleg, amely az adott diskurzus szabályai-val szembehelyezkedik? Vagy csak egyszerű stílári parafrázis, irodalmi idézet, amely az értelem rendjét nem mozdítja ki? Pusztán egy trópus, a halál trópusának megzökentett alkalmazása? És a halál retorikája ez által nem szenved el lényeges módosulást?

4.

Mindehhez figyelembe kell venni a Shakespeare-idézet lehetséges jelentéseit. Csokonai gesztusa még a magyarországi Shakespeare-kultusz

⁴ BAYER József, *Kazinczy Ferenc Hamlet-fordítása*, Budapesti Szemle, 1889, 58. köt., 148. sz., 125–141.; Dr. JUHÓ Ferenc, *Schröder Frigyes Lajos mint Shakespeare átdolgozó és színjátékíró hazánkban*, Bp., 1931.

kialakulását megelőzően hangzott el.⁵ Az angol szerző ekkoriban még nem volt a magyar közönség előtt olyan széles körben ismert, mint néhány évtized múlva. És a műveket megelőzte a kultikus megítélés meghonosítása.⁶ A név tehát önmagában már irodalmi jelölő, és kevésbé a lehetséges intertextus, mint inkább az irodalmi kultusz felidézésére szolgálhat a kHV-ben is. Bár ennek a kijelentésnek ellene mond, hogy a HV épp az autoritásért szavatoló szerzői névről mond le, és buktatja a szöveg felszíne alá. De ez adódhat épp a frázis ismertségéből, vagyis a tautológia kerülése lehet a név kitörlésének oka. A később szállóigévé vált mondat az 1804. április 15-én összegyűlt gyászoló gyülekezet előtt, lévén nem okvetetlenül literátus emberek, még nem számíthatott olyan közismertségre, mint azt utólag gondolni lehetne.⁷ Az *Alkalmatosságra írott versek*, vagyis Csokonai olvasói előtt viszont már nem szorult magyarázatra. A frazéma széles körben való ismertségére Csokonai a solennitáson még valóban nem számíthatott, noha ekkor már rendelkezésre állt a temetésen résztvevő Kazinczy 1790-es fordítása.⁸ De színházi előadások ekkor még nem tették a mondatot Hamlet szimbólumává, a tépelődő, öngyötrő, a cselekvésében tragikusan gátolt, az apa hatalma alól szabadulni nem tudó fiú kulturális jelévé. Csokonai azonban Shakespeare drámájától függetlenül, máshol is találkozhatott ezzel az irodalom világában már ekkor elhíresült mondattal.⁹ A mondat jelentésének tágabb környezetére vonatkozó ismereteit Kazinczy fordítása azonban lényegesen befolyásolhatta. A kérdés lehetséges értelme egy kortárs szereplő olvasataként ugyanakkor mindenképp más kontextust mutathat, mint a mai értelmezés.

⁵ BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*, 1. köt., Bp., 1909, 130–233. Kazinczy Hamlet-fordításáról legbővebben itt olvashatni: 130–159.

⁶ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszültötte” (*A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*), Bp., Gondolat, 1989, 77–110. kk 106.

⁷ Talán itt érdemes – nem túlzott jelentőséget tulajdonítva a ténynek – megjegyezni, hogy a fonetikus lejegyzéshez közelítő, írásképileg helytelen alakot nem pontosították a kiadók ’Sekszpir’ esetében, mint ahogy azt a 22. lapon megtették: 270. sor: ’Ruszszoja’ – a hozzáfűzött lapalji jegyzet pontosít: ’Rousseau’. Vö. kHV 22. oldal.

⁸ *Kazinczy Ferentz’ Kül-földi Játészó-színje*. Első kötet. *Hamlet*. *Stella. Missz Szara Szampson*, Kassán, Ellinger János’ Kir. priv. Könyv-nyomtatónál, 1790.

⁹ SZAUDER József, *Az éj és a csillagok (Tanulmányok)*, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Akadémiai, 1980, 300.

5.

Kazinczy ugyanis nem az angol, hanem a Schröder-féle német átdolgozást ültette át magyarra. Ezt a választást a korabeli színházkultúra, a közönség szellemi kapacitása és a magyar színésztársulatok lehetőségei határolták be.¹⁰ A Schröder által színpadra állított változat Bécsben sikert aratott, majd kiszáradva a pozsonyi német színházban is szerepelt. A közönség megnyerése a magyar viszonyok között különösen kívánatos volt. Az eredeti angol darab és a német átdolgozás közötti lényeges különbségek összehasonlító bemutatása nem tárgya ennek a vizsgálódásnak, pusztán néhány, az értelmezés feltételeit megváltoztató és a Csokonai-vers felütése szempontjából megkerülhetetlennek látszó változtatás érdemelhet figyelmet. Alapvető különbség, hogy a Schröder-Kazinczy változatban Hamlet nem *tragikus*, hanem *érzékeny* hős; és nem is elbukó figura, mivel a darab végén nem hal meg. A cselekmény több pontján végrehajtott lényeges egyszerűsítések következtében Hamlet habozása, a cselekvés elhatározásának halogatása nem annyira kitarított; az ösztönző és visszafogó erők egyszerűsítettek és kevésbé motiváltak. Hamletnek esetleges önmaga ellen forduló készletesei ebben az átdolgozásban rejtettek, sejtetett és gyanítható módon csak a nagymonológban bukkannak elő. A megelőző jelenetben Hamlet ugyanis határozottan a király meggyilkolását fontolgatja; halkan azonban megszólal itt a *kétség* hangja is. De ez a kétség nem pszichológiai természetű. Nem a szereplők közötti viszonyrendszer mintázata befolyásolja, hanem valami egész más, ami a magyar szövegben a halál retorikáján keresztül szólal meg, amelynek intertextuális és ideológiai kapcsolódásai a vallási kontextus irányába mutatnak.

6.

A Schröder-Kazinczy-féle szöveg Hamletja olyan módon szólal meg, amely a hagyományos diskurzusmintákhoz kapcsolódva fogalmazza meg kételyeit: nem tetteivel, hanem a retorika erejével száll szembe a hagyománnyal. Mivel az öngyilkosság a korabeli értékrend szerint

¹⁰ A fordítás címe alatt ez a megjegyzés szerepel: *Hamlet szomorú játék. VI. felvonásban. Shakespeare munkája, úgy a' mint az, a' mi Játészó színeinkre léphet.*

bűn, az öngyilkos késztetések rejtve, a létre vonatkozó retorikai rákérdezésben öltenek alakot. A gyilkosság ugyanis – és így a király meggyilkolása is – az okok transzcendens megalapozásában nyerhet csak jogosultságot. „Csokonai átveszi ugyan a kérdést, de metafizikai irányba élezi ki, episztemológiailag más és tág területet nyitva meg a hamleti töprengés előtt. Nem az erkölcsi imperativus jelenik meg előtte, az élet fenntartására vonatkozó döntés követelménye, hanem a megfajtott világnézeti és ismeretelméleti probléma.”¹¹ Szauder József idézett értelmezése a HV, még inkább a kHV esetében nem a kortárs olvasó, hanem az eredeti Shakespeare-szöveg olvasójának kérdése. Schröder-Kazinczy Hamletje számára a fiúra nehezedő erkölcsi imperativusz valóban másodlagos, kérdései mégsem világnézeti vagy ismeretelméletiek, hanem teológiaiak. A hamleti monológ felhasználása a HV esetében is magában rejti azt a szubverzív erőt, amelyet a szöveg eredeti intenciói egy halotti búcsúztatóversben minden változtatás ellenére képesek felkelteni.

A Schröder-Kazinczy szöveg ösztönző hatása azonban mégis abban lelhető fel, hogy a Shakespeare-mű interpretáló újraolvasása egy központi problematika jegyében, nevezetesen a *lélek-probléma* felől értelmezői kihívást jelent a teológia számára. A kérdésnek a Csokonai által elvégzett újrapozícionálása a hagyományos retorika keretében a lehetséges értelem szempontjából is a teológia hagyományához közelít. Ez a rejtett szándék a kérdés ideológiai irányultsága révén a Schröder-Kazinczy szövegből átszivárog a HV-be is. A kHV pedig kifejezetten ebben a körben mozgott. A *lélek* kérdése a korszak diskurzusaiban sajátos, elfedő, helyettesítő szerepet tölt be. A halál retorikájában a lélek a khiazmus trópusa, amely a megfordítás, az inverzió mozgásában keresi a hagyomány *által* és a hagyománnyal *szemben* feltehető kérdések újraértelmezését. A 18. század hetvenes éveiben az episztemét érintő elmozdulás a magyar irodalomban is sok író pályáján okozott törést. Az irodalomtörténet által Kazinczy esetét kísérte nagyobb érdeklődés;¹² de ide sorolható Dayka, Ányos, Katona, Ungvárnémeti Tóth neve és élettörténetének néhány mozzanata is.

¹¹ SZAUDER József, „Rémítő s vidító kétségek” = SZAUDER 1980, 299.

¹² MEZEI Márta, *Kazinczy világnézeti problémái*, ItK, 1987–1988, 3. sz., 237–270.

7.

A Schröder-Kazinczy szöveg szereplőlistájában – a játékosok számának csökkentésén túl – szembetűnő változtatás, hogy a negyedik helyen a következő megnevezés áll: *A' meg-hólt király lelke*. Ez a megnevezés előreszaladva látszik eldönteni valami olyasmit, amit a szöveg a későbbiekben mind az eredetiben, mind a Schröder-Kazinczy féle változatban kérdésessé tesz. A játék kezdetén ugyanis az órállók között elhangzó köszöntéshez (*Sokáig éljen a' Király.*) lábjegyzetben a következő megjegyzés kapcsolódik: *Ez vala az a' titkos szó, a' mellyről az őrt-állók az elmenőket meg-esmerték; a' Symbolum*. A szimbólumnak ez a Kazinczy által adott, a korabeli nyelvhasználat által előírt értelmezése a *Hamlet*nek ebben az olvasatában a 'titkos szónak' a rejtély tárgyává tévése, a szó jelentésének rejtvénnyé avatása maga rejti az igazságot. Ugyanis ennek a szimbólumnak a megfejtése volna a válasz arra – a Hamlet herceget gyöttrő – kérdésre, hogy végrehajtsa-e a gyilkosságot vagy ne: mert mi *van* a halál *után*? És melyik király éljen soká; a lélek vagy a test; a halott vagy az élő? A király élete vagy halála az a szimbólum, amely a rejtély megoldása lehetne. Az a titkos szó ez, amely úgy húzódik a két világ között miképpen maga a *határ, az átkelés* szimbóluma. A szimbólum megfejtése által – mely megfejtés a nyelv faggatása – válik lehetővé a határ, vagyis a korlát áthágása – Hamlet számára is. A Schröder-Kazinczy szöveg a szereplő megnevezésével mintha eldönteni látszana ezt a problémát, mintha megoldaná – előzetesen szimbólummá téve az örök egymásközi cseréjére szolgáló szavakat – ezt a rejtélyt, amikor a szereplőlista azt nyilvánítja ki, hogy a király lelkét reprezentálja a játék szereplője.

8.

A Shakespeare-darabban ez nem ilyen határozott, a szereplőlista szerint – ahogy Arany János fordításában is 'Hamlet atyja szelleme' – (*Ghost of Hamlet*) szerepel. A döntést Shakespeare Hamletje nem hamarkodja el, teológiaiilag gyanakvóbb és atyjára vonatkozólag – akárcsak a vele

találkozó örök¹³ – körülírással él,¹⁴ a szimbólumot szimbólumként kezeli, nem dönti el, mivel nem döntheti el, hogy kivel vagy mivel találkozik.¹⁵

¹³ [Horatio] I. felv. 2. szín:

„Rémes titokban ezt közlik velem, / Én harmad éjjel őrt állok velök; / S ahogy leírták, pontban, az időt, / A tárgy alakját: minden szó igaz lesz, / A tünemény jó. Ismerém atyádat: / A két kezem nem egyformább.”

„This to me / In dreadful secrecy impart they did / And I with the third night kept the watch, / Where, as they had delivered, both in time, / Form of the thing, each word made true and good, / The apparition comes. I knew your father; / These hands are not more like.”

Shakespeare és Arany szövegeinek forrása a következő kiadás:

William SHAKESPEARE, *Hamlet, dán királyfi*, ford. ARANY János, A kötetet szerkesztette, a mű eredeti angol szövegét, fordítását sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította FABINY Tibor, [Bp., 1993].

Az ennek megfelelő szöveghely a Schröder-Kazinczy-szövegben a következőképpen hangzik:

„GUSZTÁV. Két éjszaka egymás után ez a' két Hadnagy, Bernfield és Ellrich, az éjjeli strázsán így járt. Eggy kép, a' melly fejtől fogva talpig, izről izre, egészen olyan vólt mint az Atyád, fegyveresen meg-jelen előttök, 's mellettek bátor lasú lépésekkel el-megyén. Háromszor ment-el bámuló szemek előtt, 's kezében vólt Királyi páltázjja; ők a' nagy el-rémülés miatt meg-nem mozdúlva állottak, 's nem merték meg-szóllítani. El-beszéllték ezt előttem, 's rá vettek, hogy az el-múltt éjszaka menjek együtt vélek strázsára, 's ott, akkor tájban a' mint ők, ugyan azt láttam a' mit előttem beszéllettek. Rá esmertem az Atyádra; ez a' két kéz nem hasonlóbb egymáshoz.” [17. oldal.]

¹⁴ [Hamlet] I. felv. 2. szín:

„Atyám árnyéka fegyverben! Gonosz, / Rút cselet gyanítok: bár éj volna már!”

„My father's spirit in arms! All is not well. / I doubt some foul play. Would the night were come.”

„HAMLET. Ha az Atyám tiszteltt képét viseli, úgy szóllani fogok vele, ha bár nyitva látom is magam előtt a' pokol torkát. Kérlek, ha különben eddig valakinek el-nem beszélltétek, tartsátok ezt közöttünk titokban, akár mi történik ma éjjel rajtunk. De fogadjatok szót 's hallgassatok. Én nem leszek háládatlan barátságtokért. Viseljétek bátran magatokat. Tizenegy óra után nálatok leszek.” [Schröder-Kazinczy, 19. oldal.]

¹⁵ [Hamlet] I. felv. 4. szín.

Az eredetiben a szellem is óvatosabb, nem használja magával kapcsolatban az egyértelműbb lélek megnevezést, szemben a Schröder-Kazinczy szövegben, ahol „A' *Lélek*” így szólal meg: „Én Atyád Lelke vagyok.”¹⁶ A Schröder-Kazinczy szöveg lerövidítve Hamlet első, a szellemhez idézett szavait, képszerkezetében is a végső dolgokról szóló irodalom nyelvét idézi fel:

Angyalok! 's ti mennyei Hatalmak! védelmezzetek minket – Akár megboldogult, akár el-kárhozott lélek vagy; akár mennyei illatot, akár pokol-gőzt lehellesz; akár jól-tévő, akár kártékony szándék vezérel ide: de az a' kép, a' mellyet magadra vettél, olyan tisztelt kép, hogy meg-nem állhatom hogy hozzád ne szóljak, téged Hamletnek, Királyomnak, Atyámnak ne nevezzek! O kérlek, felelj szavamra, ne hagyj ebben a' halálos bizonytalanságban! Mond-meg, miért törték keresztül megszentelt tetemeid halotti lepedőidet? Mit jelent az, hogy te lélektelen test, fegyverbe öltözve rettented az éjjelt, 's bennünket olyan borzasztó gondolatokkal rémítesz-el, a' mellyek lelkünknek határán túl hatnak.

(A' Lélek int Hamletnek hogy kövesse)

A „mennyei illatot, akár pokol-gőzt lehellsz” allegóriája régibb szöveghagyományok stiláris jelenlétére és a teológiai diskurzus hatására utal.¹⁷

„Légy üdvözült lény – kárhozott manó, / Hozd ég fuvalmát, vagy pokol lehelét, / Gonosz legyen bár célod, vagy kegyes: / De oly kéréses alakban jelensz meg, / Hogy szólnom kell veled.”

„Be thou a spirit of health or goblin damned, / Bring with thee airs from heaven or blasts from hell, / Be thy intents wicked or charitable, / Thou com'st in such a questionable shape / That I will speak to thee.”

„[Hamlet] Akár meg-böldögültt, akár el-kárhozott lélek vagy; akár mennyei illatot, akár pokol-gőzt lehellesz; akár jól-tévő, akár kártékony szándék vezérel ide: de az a' kép, a' mellyet magadra vettél, olyan tisztelt kép, hogy meg-nem állhatom hogy hozzád ne szóljak, téged Hamletnek, Királyomnak, Atyámnak ne nevezzek!” [Schröder-Kazinczy, 27–28. oldal.]

¹⁶ [Szellem] I. felv. 5. szín.

Én atyád szelleme vagyok;

(I am thy father's spirit.)

A' LÉLEK. Én az Atyád Lelke vagyok... [Schröder-Kazinczy, 30–31. oldal.]

¹⁷ Hasonló trópusok bukkannak fel a fordítás szövegében néhány más helyén is: „A' **LÉLEK**. Én az Atyád Lelke vagyok, arra kárhoztatva hogy eggy ideig

A Schröder-Kazinczy szöveg Hamletjének „halálos bizonytalansága” a saját magára vonatkozó rejtett kérdésben lapul meg, a fordítás nyelve eleve eldöntötnek tekinti, hogy a *lélek* jelent meg, de ez a lélek a test ’kép’-ében jelenik meg.¹⁸ A *kép* szó jelentései között ott van a ’csalóka’, a ’délibáb’, stb. is. Ez a bizonytalanság – és vélhetőleg az eredeti szöveg befolyása – bukkan fel a fordításban sajátosan ellentmondásos módon, a kétely változataként: „Az a’ Lélek a’ mellyet láttam ördög lehet; ki tudja ha bánkódással nem valamely kárhozatos tselekedet elkövetésére akar é vissza-élni?”¹⁹ Az a valami, ami megjelent, kihívás

---

az éjszakákon fel ’s alá bolyongjak, nappal pedig szorosan öszve-lántzolva égető lángok közt ordítsak, míg földi életem undokságaiból ki nem tisztítatom.” Ebben a részletben a „szorosan öszve-lántzolva” és az „ordítsak” vizuális és audiális hatásokra rájátszó retorika a pokol/purgatórium klasszikus emblematikai reprezentációjára utal vissza. (Vö. I. felv. 5. szín: „I am thy father’s spirit, / Doomed for a certain term to walk the night, / And for the day confined to fast in fires / Till the foul crimes done in my days of nature / Are burnt away.” – Arany János fordításában pedig: „Én atyádnak szelleme vagyok; / Kárhozva, éjjel bolygom egy korig, / S nappal bezárva lenni láng között, / Míg földi létem undok bűne mind / Kiég s letisztul.”) Vagy egy másik hangsúlyos helyen: „bűneimnek közepette, meg-térés, magammal való számvetél, utolsó kenet, szentség, ’s bűneimből való fel-öldoztatás nélkül megölve, az ítéző szék elibe küldtettem. Irtózatóság, iszonyúság az, a’ mit velem tselekedett!” – Uo.: „Cut off even in the blossoms of my sin, / Unhouselled, dis-appointed, unaneled, / No reck’ning made, but sent to my account / With all my imperfections on my head. O horrible, O horrible, most horrible!” – Arany János fordítása: „Levágva épen bűneim virágján, / Nem gyónva, kenve, nem áldozva meg, / Nem vetve számot, sőt számolni küldve / Minden hamisságimmal fejemen: / Irtóztató! irtóztató! irtóztató!”

¹⁸ A korabeli szóhasználat a *kép* értelmében használja még a *lárva* vagy az *álca*, illetve *orca* kifejezést. Ennek a szótárnak tagjai a szakrális nyelvhasználat jelentésárnyalataitól is terhelte fogalmak. A fordító, amikor dönteni kényszerül az itteni szóhasználat tekintetében, ezekben a kérdésekben is kénytelen állást foglalni.

¹⁹ Az idézet folytatása: „Erősebb állatást keresek a’ Késértet látásánál; ’s a’ Comoedia légyen az a’ fogó, a’ mellyel a’ Király lelki esméretit ejtem keleptzébe.” – A ’kép’ szó értelmezései felszabadítják itt a szöveg retorikáját, amely ezen a pontján tudni látszik a jelenség másfajta értelmezhetőségéről is, arról a fajta eldöntetlenségről, amelyet a ’Kísértet’ fogalom bevezetésével jelez. Erre egy ehhez közeli helyen is rájátszik, mintegy elszólásként: „Esküszöm hogy azt

Hamlet számára, a dolog félelmetes voltát méri magához, amikor később elhárítja Horatio óvó, intó szavait: „S miért ne? mitől félnék? Olyan óltsó előttem az élet, mint egy gombostó, – ’s mit tehet a’ lelkemnek, melly éppen úgy halhatatlan mint ő?”²⁰

9.

Itt saját lelkére gondol Hamlet: lelkének idegenségét hasonlítja valami más természetű idegenséghez. De furcsa mód megjelenik itt a kétkedés, ami a fordítás nyelvének előzetes eldöntöttségéhez képest kérdésessé te-

---

a’ ki nem ereszt, késértetté tsinálom!” (Mert Isten engem! szellemet csinálók / Abból, ki nem bocsát. Félrébb, ha mondom! – By heaven! I’ll make a ghost of him that lets me: / say, away!) A lélek ideologikus fogalma azonban köti a fordítás szövegértelmezését.

[Hamlet] II. felv. 2. szín.

„A látott szellem ördög is lehet, / Mert az is ölthet oly tetszetős hüvelyt; / S tán gyöngeségem, mélakórom által / – Mert ily kedélyre nagy hatalma van – / A kárhozatba dönt. Nincs rá bizonyosság / Ennél különb; de tőr lesz e darab, / Hol a király, ha bűnös, fennakad. (El)”

„[Hamlet] The spirit that I have seen / May be the devil, and the devil hath power / T’assume a pleasing shape; yea, and perhaps, / Out of my weakness and my melancholy – / As he is very potent with such spirits – / Abuses me to damn me. I’ll have grounds / More relative than this. The play’s the thing. / Wherein I’ll catch the conscience of the King.”

„[Hamlet] Az a’ Lélek a’ mellyet láttam ördög lehet; ki tudja ha bánkódással nem valamely kárhozatos tselekedet el-követésére akar é vissza-élni? Erősebb állatást keresek a’ Késértet látásánál; ’s a’ Comoedia légyen az a’ fogó, a’ mellyel a’ Király lelki esméretit ejtem keleptzébe.” [Schröder-Kazinczy, 53. oldal.]

²⁰ [Hamlet] I. felv. 4. szín.

„De mit félnék, ugyan? / Egy tő-fokát nem ér az életem; / S a lelkem – abban ő mi kárt tehet, / Mely halhatatlan lény, mint ő maga?”

„Why, what should be the fear? / I do not set my life at a pin’s fee, / And for my soul, what can it do to that, / Being a thing immortal as itself.”

hető: ahogy a „te lélektelen test”²¹ kifejezés is értelmezést rejt magában, és arról árulkodik, hogy ez a Hamlet csak lélek-test szembenállásban képes gondolkodni az emberről. Érezhetően tendenciózus a fordítás, amely annak a *valaminek* az értelmezésében, ami Hamlet atyjának létezése, a lélek létére vonatkozó válasz kapcsán egyértelmű értelmezéssel él. A babonára, a népi hiedelmekre utaló kulturális anyagot, amelyre Shakespeare szövege játszik rá, a Schröder-Kazinczy féle átdolgozás – talán a babona elleni felvilágosult szenvedély hatására – eltávolította. Arra vonatkozólag, hogy miben áll a kihívás és a kétely, a Schröder-Kazinczy szöveg, az érzékelés (szenzualitás) és a gondolkodás (kogníció) székhelyének tekintett *lelket* állítja a középpontba: „s bennünket olyan borzasztó gondolatokkal rémítessz-el, a’ mellyek lelkünknek határán túl hatnak.”

10.

Abban az episztemében, amelyben Kazinczy fordítása nyelvi formát öltött, a lélek megőrzi azt a primátusát, hogy reflektálatlanul öleli magába mindazokat a képességeket, amelyek korábban a teológia számára még differenciáltabban jelentek meg. Jellemző a különbség, hogy Arany fordításában már egy másfajta értelmezés figyelhető meg, amikor az „értelmünk körét” megoldást választja.²² A Schröder-Kazinczy szövegben Hamlet kételye döntő mértékben a lélek kérdésének teoretikus értelmezésére vonatkozik, és A’ *Lélek* önértelmezésként megjelenő kihívása miatt főként önmaga lelkére vonatkozik. Ez a kérdés vezeti el az emberről való általános kételyek megfogalmazásához. A Schröder-Kazinczy szöveg emberképe a test-lélek ellentmondást emeli ki, ennek a feloldása, meghaladása foglalkoztatja értelmezéseit.²³ Ebben a szöveg-

²¹ „Szólj, mit jelent ez, hogy te, holt tetem...” – „What may this mean, / That thou, dead corpse...”

²² „...and we fools of nature / So horridly to shake our disposition / With thoughts beyond the reaches or our souls?”

²³ „Millyen remek az ember! millyen nemes értelmére nézve! millyen megmérhetetlen tehetségében! képére ’s mozgó erejére nézve millyen tökéletes és tudálatra méltó! munkáiban millyen hasonló az Angyalhoz! gondolkozásában mint hasonlít az Istenhez! a’ leg-főbb ékessége a’ Teremtésnek! a’ leg-tökéletesebb minden látható valóságok közt, ’s még is mitsoda az én

környezetben szólal meg az a monológ, amely a nyilvánvaló rejtély és a kétely megoldására önértelmezésként keres választ, leszűkítve a kérdés szándékoltóságának horizontját, és a lélek kérdésévé avatja. Vagy némileg másképp, de nem teljesen jogosulatlanul kérdezve, a reflektáló szubjektum (saját, egyéni) kérdésévé avatja azt a kérdést, amely a *lêtre* általában, a lét kérdésére (a létre vonatkozó kérdésre) kérdez rá.²⁴

11.

Csokonai értelmezése szerint: a „kérdések kérdése”-t teszi fel, de leszűkítő módon – noha tud a kérdés implikátumairól („Nagy kérdés, amelyet ha mélyen vizsgálok, / Még több mélységeknek mélyére találok.”) – a lélek-kérdés interpretálása útján keresi rá a választ. „Sekszipir kérdése” ebben a kontextusban lesz Csokonai kérdésévé, és ebben a vonatkozásban olvasható a *Halotti versek* az intertextuálisan megidézett Hamlet-monológ hermeneutikájaként is, melynek fordítás-értelmezését bontja tovább Csokonai:

Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés. Annak é nemesebb Lelke, a' ki a' meg-mérgesedett tsillagzatok tsapkodásait békével el-túri, vagy annak, aki az inség seregei ellen felfegyverkezik 's ellenkezve ér véget? – Meghalni – elalunni; – semmivel sem több; s ezzel az elalvással lelkünk gyötrelminek 's az élet megszámithatatlan nyomorúságinak határt venni. Oly vég ez, melyet buzgóan kelle óhajtánunk. – Meghalni, – elalunni, – El-alunni? – talám álmodni is! – Ez ám a göts! Mert micsoda álmok jöhetnek majd reánk halál-álmunkban, minek-utána már a gázolásból kivergödtünk, ez az ami bennünket tartóztat. Ez az az elmélkedés, amely reá bir, hogy magunkat egy ily hosszú élet nyomorúságainak alája vetjük.

---

szemeimben ez a' quintessentiája a' pornak? Az ember nékem nem tetszik...” (II. felv. 2. szín: „What a piece of work is a man! How noble in reason, how infinite in faculty, in form and moving how express and admirable, in action how like an angel, in apprehension how like a god – the beauty of the world, the paragon of animals! And yet to me what is this quintessence of dust? Man delights not me...”)

²⁴ A kérdés általános és személytelen (ezért egyéni elsajátításra és személyes kockázatvállalással járó értelmezésre felhívó) jellege miatt Arany értelmezése a magyar nyelvi hagyományhoz közelebbi megoldást javasolta: „A lét, vagy a nem-lét kérdése ez.” A jegyzetben megadott, korábban ismert, s a majd később elterjedt változatot a színpadi gyakorlat tette általánossá.

Mert ki állaná ki különben az újabb újabb ostoroztatást, az üldözők fenességét, a bosszantását a kedélyeknek, a megvetett szerelem aggódásait, a késedelmes igasságot, a negédségeket a Nagyoknak, s azokat a dőféseket, amelyeket a ' tűrő jámbor az esztelenségtől szenved, ha egy kis hegyes vassal azt viheti véghez, hogy a halotti harangot megkondítsák? ki akarna inkább egy ily sanyarú élet terhe alatt pihegni, tikkadni? De a titkos sejdítése annak a halált követő valaminek (egy utazó sem tért vissza még azon esmeretlen Tartományból!) elrémíti a Lelket, 's arra veszi, hogy inkább szenvedjünk kínokat, melyek már rajtunk fekszenek, mint-sem ujjaknak siessünk eleikbe, melyeket még nem esmérünk. Így tesz a lelkiismeret bennünket gyávákká; így oszlik széllyel az eltökéltt végezés eleven színe az elmélkedés halavány fényje előtt, 's feltételeink, melyek nagyok és nemesek, megfordítják folyamatjokat, s megszűnnek hatni. Tsendesítsd magadat...²⁵

Látható, hogy a kHV után keletkezett átdolgozás során Csokonai ellenőrizte a Kazinczy-fordítás interpunkcióját, és a *Lenni vagy nem lenni?* eredetileg egszégként kezelt kérdését a HV már – Kazinczyt inter-

²⁵ To be, or not to be; that is the question: / Whether'tis nobler in the mind to suffer / The slings and arrows of outrageous fortune, / Or to take arms against a sea of troubles, / And, by opposing, end them. To die, to sleep – / No more, and by a sleep to say we end / The heartache and the thousand natural shocks / That flesh is heir to-'tis a consummation / Devoutly to be wished. To die, to sleep. / To sleep, perchance to dream. Ay, there's the rub, / For in that sleep of death what dreams may come / When we have shuffled off this mortal coil / Must give us pause. There's the respect / That makes calamity of so long life, / For who would bear the whips and scorns of time, / Th'oppressor's wrong, the proud man's contumely, / The pangs of disprized love, the law's delay, / The insolence of office, and the spurns / That patient merit of th'unworthy takes, / When he himself might his quietus make / With a bare bodkin? Who would these fardels bear, / To grunt and sweat under a weary life, / But that the dread of something after death, / The undiscovered country from whose bourn / No traveller returns, puzzles the will, / And makes us rather bear those ills we have / Than fly to others that we know not of? / Thus conscience does make cowards of us all, / And thus the native hue of resolution / Is sicklied o'er with the pale cast of thought, / And enterprises of great pith and moment / With this regard their currents turn away, / And lose the name of action. Soft you, now... (III. felv. 1. szín)

punkcióját követve²⁶ – két virtuális kérdésre bontva intonálja. Az első változatban az eldöntendő kérdésre adható válasz a döntés kényszerét hordozta: igen vagy nem. A második változat már két kérdést tesz fel, amely a *Lenni?* kérdésre épp úgy igen-nem választ vár, mint a *vagy nem lenni?* formában feltett másodikra. Mindkét kérdésre lehet az igen és a nem szavakkal válaszolni. A lehetséges variációk – tehát a lehetséges válaszok – száma az ekként feltett kérdésre immár négy, szemben az előző kettővel. De mivel vaglyagos a két részkérdés egymáshoz való viszonya, ezért a válaszok átfedik egymást.

12.

A Schröder-Kazinczy szöveg értelmezése esetében, úgy tűnik, hogy ennek az érző és gondolkodó léleknek a teljességéhez hozzátartozik az élő vagyis érzékelő test is, ez a lélek az őt hordozó, megjelenítő test jelentette. A lélek ennek a testnek a nyoma, lenyomata, beíródása a dolgok rendjébe. Mivel az itt megjelenő Hamlet nem talál kiutat ebből a kelepceből, az álom trópusa irányába vél kiutat nyerni. Az álom trópusában az az állapot keveredik, amely ennek az episztemének a horizontján a leginkább közel látszik állni a lélek metaforájához: a szenzitív (test) és a kognitív (ész) képességek egysége jelen van benne anélkül, hogy a tudatosság (öntudat) és a cselekvés (moralitás) megtörnén ezt az ideális állapotot. A szubjektumnak olyan megosztottsága irányába mutat ez az átértelmezés, amely Kant filozófiájára emlékeztető módon a megismerő szubjektumot megosztottá teszi. A szöveg szempontjából ez azt jelenti, hogy a beszéd *énje* és a beszélő *énje* a HK-ban elválík egymástól, annak újraalkotása az olvasó általi *elsajátítás*, *alkalmaztatás* formájában mehet végbe.

13.

A szöveg stratégiáját vizsgálva a határátlépés gesztusa abban jelentkezik, hogy a halotti búcsúztató versek rögzített beszélői pozícióját a műfajnak ez az erősen irodalmiasított aktualizálása megváltoztatja. Csokonai búcsúztatója színpadí, teátrumi beszéddé, vagyis drámai monológgá

²⁶ „Seyn, oder nicht seyn, das ist also die Frage.” – hangzik a Schröder-féle változatban.

változtatja át a búcsúztató beszélőjét. A felütés ezt intonálja „Sekszipir” nevének a kHV-ben kimondott, majd kitörölt jelenlétével. A szöveg intencionáltsága erre mutat, amikor a solennitásra dolgozó mesterember helyett a szerzői önérzet óvja a művet – a Rhédei Lajoshoz írott sértett levél tanúsága szerint. Az anonim diskurzus helyébe a drámai szövegalkotás kódjai lépnek. Ha figyelmesen olvassuk a HV-ben első részként elkülönített, *Rémítő 's vidító kétségek* alcímmel ellátott szövegegységet, akkor kétségessé válhat, hogy kinek a monológja szólal itt meg? A búcsúztató vers hagyománya szerint megszólal majd később maga a búcsúztatót mondó személy beszédje is, amikor *A' megbold. Asszonyosság' karakterét* festi a VI. részben. Az I. részben azonban a drámai monológ beszélő énje hangot ad a halott személy belső, drámai vívódásának. Ezt a vívódást, a lét és nemlét között tartózkodó megboldogult belső, drámai monológját juttatja szóhoz a beszéd. A még testként és lélekként, de már elválasztottságában jelen lévő személy drámai szituációját vitte színre Csokonai *histrióba* illő akciója a búcsúztató versnek a Nagyváradoroszi templom karzatáról előadva *világcsudálta poémáját*, ahogy azt Kazinczy rosszalló emlékezése rögzítette az utókor számára. De ha belegondolunk, az akció felajzottsága dramaturgiai és színházi értelemben teljesen indokolt, hiszen Hamlet helyzete Kácsándy Terézéhez képest valóban irigylésre méltó, amikor a nagymonológ kérdését felteszi.

14.

A protestáns templom fekete bársonnyal bevont *castrum doloris*-án gazdagon ezüstözött koporsójában nyugvó, gondosan bebalzsamozott Kácsándy Teréz teste már meg van fosztva a szabadságtól, amely az erkölcsi cselekvés, a döntés, a válaszadás lehetőségét jelenti. A kérdéseket tehát morális értelemben már nem a személy teszi fel, csupán a Lélek. A búcsúztató vers *matériája* pedig a lélek halhatatlansága, ez szervezi a szöveg belső világát. Hamlet is elbizonytalanodik – a Schröder-Kazinczy féle szöveg fordítói döntése szerint – *atyja lelkének* létezését illetően. A Kísértet a teológiai jelentéssel terhelt 'kép' (Bild) jelölővel illetődik inkább, mintsem a lélek fogalmával. Felszínre bukkan itt egy teológiai bizonytalanság, miszerint a lélek azért nem azonos a test egykori képével, még ha az úgy hasonlít is rá, mint egyik tenyér a másikra. De akkor kit léptet fel Csokonai rosszallással fogadott színészi teljesítménye

az olasz templomban? Aligha lehet más, mint az ekkor kétségkívül drámai helyzetbe került *meboldogult asszonyság* lelke. A kérdésfeltevés szituációja – vagyis a drámai helyzet – pedig valóban roppant különösen fest egy halotti búcsúztató versben. Mivel a *lenni vagy nem lenni* kérdése ekként olvasva vagy hallgatva a verset nem valakinek az életére, ahogy Hamlet esetében, nem is a létre általában, hanem a beszélő, vagyis a lélek létére vonatkozik. A teátrális gesztusokkal szóhoz juttatott, a nagyiszteletű gyászoló gyülekezet előtt a *castrum doloris* pompájában még jelentésétől, vagyis hangjától megfosztott módon részt vevő meboldogult teszi fel – nem a létre, hanem – a lélek létére vonatkozó blaszfémikus kérdést. És ez lássuk be, valóban több, mint amit egy jámbor protestáns és egyben arisztokrata hölgytől ebben a fontos pillanatban el lehet várni.